

Breda en Nyeuwervaert

In het Bredase stadsarchief wordt een 15e eeuws handschrift bewaard dat de tekst bevat van *Tspel vanden Sacramente vander Nyeuwervaert*, vaak gezien als het oudste mirakelspel in onze literatuur. In het handschrift vinden we ook een kroniek van wonderen en twee gedichten waarvan er één zeker van Antonis de Roovere is. Het tweede gedicht, een toelichting op een grotendeels bewaard gebleven schilderij, kan ook aan Antonis de Roovere, stadsdichter van Brugge, toegeschreven worden. De auteur van de bewaarde versie van het mirakelspel is Jan Smeken, de stadsdichter van Brussel. Het mirakelspel (met een proloog en een epiloog) is in de 19^e en 20^e eeuw diverse keren in druk uitgegeven. En iedere uitgave leidde tot discussies over het spel. In dit artikel stel ik enkele nieuwe ontwikkelingen aan de orde met betrekking tot het Bredase Sacramentsspel. Namelijk over: de auteur van *Tspel vanden Sacramente vander Nyeuwervaert*, een nieuwe uitgave (2017) van dat mirakelspel, het oudste stadsgezicht van Breda en de Beeldenstorm in Breda. Zo om de paar jaar een update van de Nyeuwervaert-informatie lijkt nuttig, vooral ook omdat de zoekmogelijkheden en onderzoeksmogelijkheden toenemen.

De auteur

Over het spel en de auteur zegt Arnoud-Jan Bijsterveld (1) dat het door de Brusselse rederijker Jan Smeken (circa 1450-1517) geschreven *Spel van het Sacrament van Niervaert* is afgeschreven in een in Breda bewaard verzamelhandschrift uit ongeveer 1530. “Het toneelstuk in 1316 verzen werd vermoedelijk vervaardigd in 1500 of kort daarvoor, in opdracht van het Bredase Gilde van het Heilig Sacrament, opgericht in 1463”. Het is de enige kopie en het origineel is (nog) niet teruggevonden.

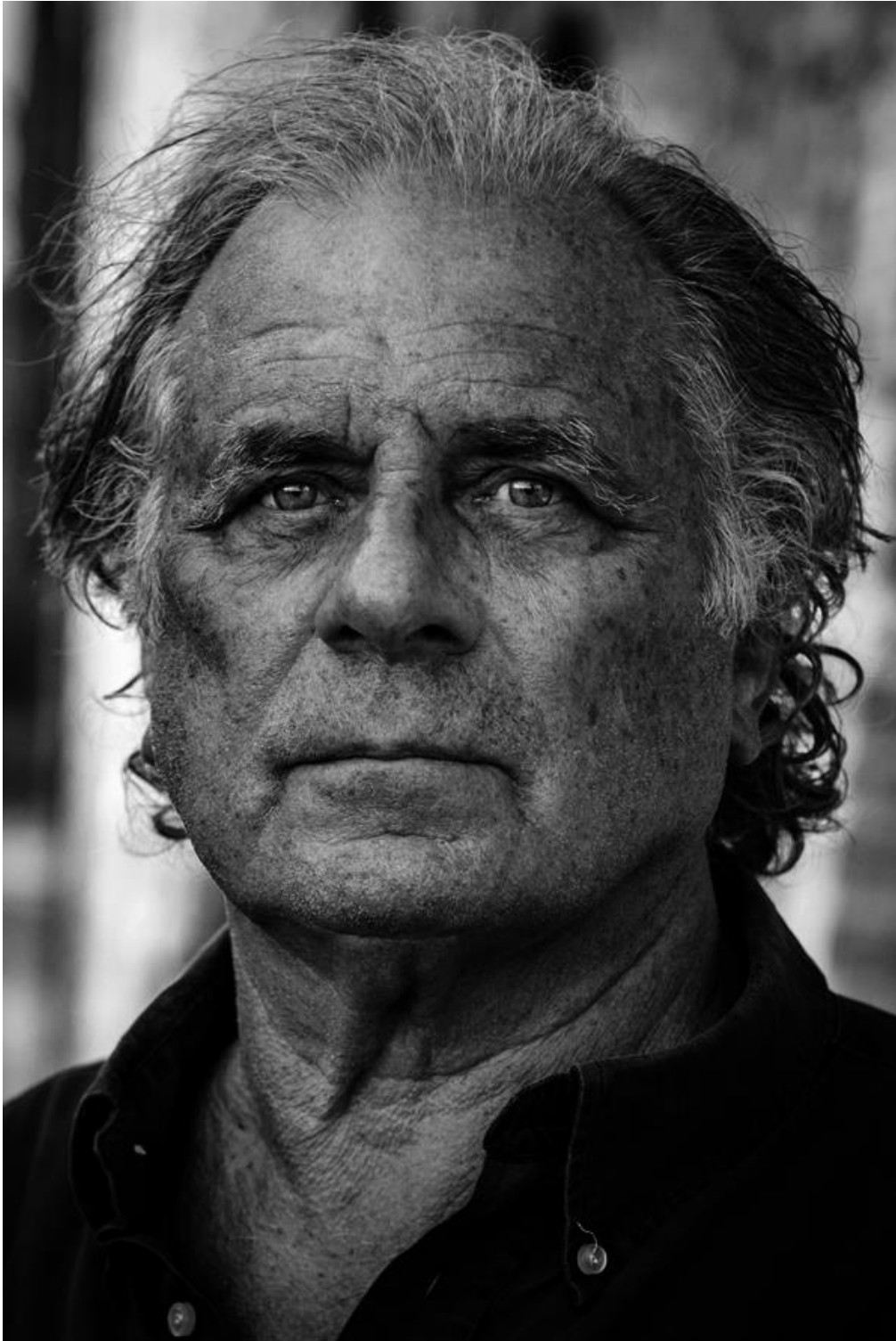
In 2017 schreven zanger en schrijver Rick de Leeuw en de Antwerpse hoogleraar Middelnederlandse letterkunde Remco Sleiderink een ‘schelmenroman’ in de ik-vorm, gebaseerd op historische feiten over Smeken. “Het kleurrijke levensverhaal van Jan de Baertmakere alias Smeken wordt door tussen teksten van Sleiderink verbonden met een historisch kader. In deze combinatie komt het culturele en religieuze klimaat in de laatmiddeleeuwse Brabantse hoofdstad Brussel schitterend tot leven”, aldus Bijsterveld.

Hij vermeldt dat Smeken zijn brood verdiende in de lakennijverheid en dat hij vanaf 1485 ook Brussels stadsdichter was. Smeken luisterde tal van plechtigheden en feesten op met zijn voordrachten, nogal eens in samenwerking met Jan Pertcheval en Hendrik de Lichte. Smekens gedicht over een sneeuwpoppenfestival in Brussel is vooral bekend geworden door het boek *De sneeuwpoppen van 1511* (1988) van Herman Pleij.

Bijsterveld noemt het boek van De Leeuw en Sleiderink ‘een ongelooflijk leuk en geslaagd voorbeeld van samenwerking tussen een fictieschrijver en een historicus die als verteller zeker ook zijn mannetje staat’. *Ik Jan Smeken* doet natuurlijk denken aan het min of meer beruchte boek *Ik Jan Cremer* uit 1964. Smeken wordt op een originele manier belicht.

Schelmenroman van De Leeuw en Sleiderink over Jan Smeken

Jan Cremer

Een lezer stuurde me een kopie van een artikel uit de Oranjeboom van 1952, namelijk *De auteur van het Bredase Sacramentsspel* door Dr. J. Heijbroek. Dat artikel had ik meer dan 50 jaar geleden al gelezen, en toen terzijde gelegd onder het etiket: mooi stuk, maar “*Roever Jan, nar en factor (toneelmeester), maker der spelen van de rederijderskamer 't Vreugdedal, maker vooral van*

‘sotterniën’, voor het eerst genoemd in de stadsrekeningen van 1515” is niet de auteur.

De taalkundige Jan Mak had ongetwijfeld gelijk dat Anthonis de Roovere een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van het mirakelspel. De halve eeuw tussen 1449 en 1500 wordt graag overgeslagen, omdat de ‘papieren’ ontbreken. Noch een Bredase Smeken noch Jan Roever, over wie Heijbroek schreef, zijn m.i. relevant voor de vraag naar het auteurschap van het sacramentsspel. Mijn optie dat de Bruggenaar Anthonis de Roovere aanvankelijk een belangrijke rol vervulde in het dichtwerk in verband met het Sacrament van Nyeuwervaert en dat Jan Smeken als latere toneelschrijver de ons bekedne versie uitbracht blijft m.i. staan.

Nieuwe editie van het mirakelspel

In *Breda en Nyeuwervaert* (2) stond vermeld dat Willem Kuiper bezig was met een vertaling van het Sacramentsspel in modern Nederlands. In 2017 is deze vertaling gepubliceerd: *Het spel van het Sacrament van Niervaert* (3). In zijn bespreking zegt Bijsterveld dat het om een licht verbeterde versie van de editie van Willem J.M.A. Asselbergs en A.P. Huysmans (1955) gaat met daarnaast een *hertaling* door Willem Kuiper en Ludo Jongen. Vreemd is dat in het *Ten geleide* van Kuipers en Jongen geconstateerd wordt dat de bewaard gebleven tekst een leestekst zou zijn, terwijl ze een paar regels verderop zeggen dat het *toneelstuk* een dramatisering is van een aantal legenden. De proloog van het spel eindigt wat dit betreft ook duidelijk genoeg. Regie-aanwijzingen ontbreken vaak in Middeleeuwse toneelteksten.

Niervaert was geen gehucht, zoals de hertalers veronderstellen, en wat ze het wassende water noemen is vooral de Sint Elisabethvloed van 1421. Het spel draagt, volgens hun *Ten geleide* alle kenmerken van ‘wereldlijk’ toneel. Ze vinden het komisch dat de duivels elkaar aanspreken in de beleefdheidsvorm. Dat laat zien dat onze Noord-Nederlanders te weinig weten van het Vlaams waarin de beleefdheidsvorm tot voor kort vaak gebruikelijk was, bijvoorbeeld ook in de omgang met kinderen.

Het aantal regels van het mirakelspel dat Jongen en Kuiper vermelden, namelijk 1316, klopt niet. De hertalers en ook Bijsterveld tellen niet de proloog en epiloog mee. Doen we dat wel dan komen we in hun telling al op 1448 regels. In de nieuwe uitgave is echter de Naproloog niet opgenomen: 48 regels ontbreken, een opmerkelijke misser. De lezer die vorige edities niet kent zal het niet zo gauw zien, maar er kan nu maar moeilijk van een nieuwe editie gesproken worden.

Op basis van het werk van Asselbergs en Huysmans telde ik indertijd en recent 1463 regels (op basis van de rijmwoorden). Over het verschil tussen 1448 of 1463 regels is een verdere discussie nodig, maar die zal de lezer van dit tijdschrift niet boeien. De door Asselbergs en Huysmans uitgeven editie blijft vooralsnog het beste document voor verdere discussie. Het is jammer dat het zogenaamde *Verklarende gedicht* dat in de Bredase codex aan het mirakelspel voorafgaat, niet in modern Nederlands is opgenomen, omdat het een mooie voorbeschouwing is op het toneelstuk, een prima inleiding.

Stadsgezicht van Breda

Op 11 september werd in het Breda's Museum het oudste stadsgezicht van Breda onthuld. Het werd genoemd: *Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda*. In onze ogen een opvallende combinatie: een scherp getekende

stad en een bijbelvoorstelling. In het kader van mijn onderzoek naar de zogenaamde Peutingerkaart kwam ik onlangs een Australische dissertatie (2011) tegen die het mogelijk maakt om een dergelijke combinatie beter te begrijpen. Jill O'Sullivan promoveerde aan de James Cook University op: *The chorographic vision: an investigation into historical and contemporary visual literacy of chorography*⁽⁴⁾.

Op grond van veel literatuur probeert zij de verschillen te beschrijven tussen geografie, cartografie, topografie en chorografie. Zij onderzocht tientallen historische kaarten en stadsgezichten. De conclusie is dat altijd al op een kaart of een 'zicht' veel meer informatie werd ondergebracht dan strikt ruimtelijke. Ons stadsgezicht is geprezen om zijn nauwkeurigheid, maar het is geen plattegrond, laat staan een plattegrond op regionale schaal, met wegen en waterwegen erop. Een afbeelding als dit stadsgezicht noemt O'Sullivan *chorografisch*, een term die overigens van Ptolemeus stamt. Het gaat om kunstzinnige afbeeldingen van een ruimte met een bepaalde boodschap. Uit het proefschrift blijkt dat er juist de laatste decennia op dat vlak een internationale beweging is ontstaan.

Ad Maas

Breda en Nyeuwervaert

*Een 'mirakel', een mirakelspel en een
wonderlijke devotie*

De katholieke Nassaus en
de sacramentsdevotie

Het bijbelverhaal (Johannes 4:1-42) maakt duidelijk dat de Samaritaanse vrouw Jezus gaat zien als de redder van de wereld en daarvan de mensen in de stad (Sichar) weet te overtuigen. Joden werden geacht niet met Samaritanen om te gaan. Wat wil de kunstenaar / opdrachtgever met deze voorstelling zeggen?

Opvallend is dat het Breda Sacramentsspel geen antisemitische elementen bevat. Dat was internationaal gezien in dit soort spelen vaak het geval. Speelden de Nassaus hier een voorbeeldige rol, was de Broederschap (die ook een Zusterschap was) op dit vlak de tijd vooruit, waren er ook economische achtergronden die tot voorzichtigheid maanden of was er sprake van een mentaliteit in de Bredase bevolking (6) die in het stadsgezicht te lezen is?

Chorografische afbeelding: Sint Elisabethvloed 1421

Beeldenstorm In Breda

Nog steeds wordt de hoop gekoesterd dat de verdwenen panelen van het retabel van Nyeuwervaert alsnog gevonden zullen worden. Onwaarschijnlijk gezien de inspanningen in het verleden, maar niet onmogelijk. Hoe meer we weten over de beeldenstorm in Breda desto beter. In 1971 publiceerde A.J.M. Beenakker zijn dissertatie *Breda in de eerste storm van de opstand. Van Ketterij tot Beeldenstorm*. De schrijver toetste een aantal theorieën over het ontstaan van de Reformatie en vooral van de beeldenstorm in 1566, als een apart facet van het voorspel tot de Opstand. Hij deed dat voor de stad Breda, op lokaal niveau dus. Er zijn volgens Beenakker verschillende 'typen Beeldenstorm'. Het was zeker niet alleen een uiting van spontane volkswede (protestantse opvatting) of een weloverwogen aanslag door een landelijk complot van edelen en consistoriën (katholieke visie). Ook sociale, maatschappelijke, economische factoren waren nooit alleen dominant.

Breda als studie-object is interessant, omdat Willem van Oranje de heerlijke rechten over de stad en omgeving bezat. Breda ligt bovendien op de grens tussen een felle reformatorische beweging in het Zuiden en een gematigder in het Noorden. De kleinschaligheid van een middelgrote stad geeft een duidelijker inzicht in het verloop van het proces. Tot ongeveer 1560 werden uitingen van protestantisme in Breda niet getolereerd. Daarna gunden stadsheer en stadsbestuur de calvinisten om tactisch-politieke redenen meer vrijheid, die dezen met beide handen aangrepen.

Het protestantisme kende daardoor in de Baroniestad een sterke groei. Vooral radicale calvinisten uit Antwerpen afkomstig, waren verantwoordelijk voor de Beeldenstorm in Breda en ze organiseerden deze ook. De inwoners van Breda toonden zich nauwelijks geïnteresseerd in godsdienstige zaken. Het was in Breda ook zeker geen opstand, uitgelokt door een gevoel van achterstelling op maatschappelijk terrein. Met de komst van Alva was het afgelopen met de groeiende aanhang van de Reformatie. Het stadsbestuur werkte er zeker aan mee om kunstschaten uit de Grote Kerk een veilige plaats te bieden, en slaagde daar dus niet geheel in: er verdwenen o.m. enkele panelen.

Het boek van Beenakker wordt ook genoemd in een recent nummer van *Low Countries Historical Review* (of *BMGN* nr. 131 van 2016). De artikelen in deze bundel laten zien dat Beenakker een evenwichtige visie ontwikkelde op de Beeldenstorm en voorzover bekend typeerde hij de situatie in Breda treffend. In het genoemde nummer van *BMGN* wordt ook aandacht besteed aan zogenaamde sacramentstorens (zeer grote tabernakels) en dat riep bij mij de

vraag op of de Grote Kerk van Breda voor de beeldenstorm een dergelijk bouwwerk heeft gehad?

De sacramentstoren in de kerk van Zoutleeuw

Literatuur

1. Arnoud-Jan Bijsterveld, Noordbrabants Historisch Jaarboek 35 2018, Bespreking van *Het spel van het Sacrament van Niervaert* (W. Kuiper en L. Jongen, Breda 2017) en van *Ik. Jan Smeken* (R. de Leeuw en R. Sleiderink, Brugge 2017)
2. Ad Maas, *Breda en Nieuwervaert*, Soesterberg 2015
3. Willem Kuiper en Ludo Jongen, *Het spel van het Sacrament van Niervaert. Een laat-middeleeuws toneelstuk over een wonderbaarlijke hostie, geschreven door Jan Smeken. Kritische editie door Willem Kuiper en vertaling in hedendaags Nederlands door Ludo Jongen en Willem Kuiper. Wetenschappelijke uitleiding door Nadia van Pelt*, Breda 2017

4. Jill O'Sullivan, *The chorographic vision: an investigation into historical and contemporary visual literacy of chorography*, James Cook-University 2011
5. AJM Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand. Van ketterij tot beeldenstorm 1545-1569*. Proefschrift Leiden. Stichting Zuidelijk Historisch Contact, Tilburg 1971
6. Het is een goede zaak dat de periode 1350 -1550 in de geschiedenis van Breda meer aandacht gaat krijgen. Dat is al gebeurd met het boek van Esther Vink *Machtig en dienstbaar. De Bredase elite tussen 1350 en 1550*, een uitgave in samenwerking met: Stichting Jacques en H. van Hooydonk Geschiedkundige Kring 'De Oranjeboom'. Een fraai en onderhoudend boek, dat ten dele al als scriptie op internet was te vinden, maar ik kan Lauram Toorians geen ongelijk geven als hij het een mislukt boek noemt. Maar dan wel in zekere zin mislukt: Toorians gaat uit van wat het archiefmateriaal van Jacques van Hooydonk te bieden heeft. Van Hooydonk schreef al een omvangrijke tekst (1992) over de *Bredase elite tussen 1350- en 1550 . Een chronologie uit gepubliceerde en ongepubliceerde teksten*. Maar het Van Hooydonk-materiaal zit kennelijk achter gesloten deuren. Waarom? Wie heeft er beslag op gelegd? Wie ziet zich als eigenaar? Dat er van alles op de rol zal komen van mogelijkheden voor historisch onderzoek is duidelijk op te maken uit de uitvoerige recensie van mijn boek in het Noordbrabants Historisch Jaarboek van 2017. Arjan van Dixhoorn heeft mijn boek kennelijk vooral gelezen vanuit de vraag wat er verder te onderzoeken valt. Hij komt tal van aanknopingspunten tegen, en laat dat nu exact de bedoeling van mijn boek (geweest) zijn.
7. Low Countries Historical Review (of BMGN nr. 131 van 2016).